

 INNOVATIVE
WORLD

ORIENTAL JOURNAL OF ACADEMIC AND MULTIDISCIPLINARY RESEARCH

ISSN 3030-3079

**Volume 2 Issue 3
March
2024**

 www.inno-world.uz

 +998 94 5668868

ҚАШҚАДАРЁ ВОҶАСИ ТОЖИКЛАРИНИНГ МОТАМ МАРОСИМИ ФОЛЬКЛОРИ

Акмал Шерназаров

Самарқанд давлат университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

ARTICLE INFO

Received: 04th March 2024
Accepted: 04th March 2024
Online: 04th March 2024

КАЛИТ СЎЗЛАР

Мотам маросими, марсиялар,
йиғилар, Қашқадарё вилояти,
урф-одатлар.

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Қашқадарё тожик Мотам маросими фольклорида марсиялар, уларнинг таркиби, табиати, ижро босқичлари, йиғилар узига хос хусусиятлари, муштарак ва фарқли жиҳатлари, уларнинг мазмун ва ғояси ёритиб берилган..

Қашқадарё воҳаси тожик қўшиқлари орасида кишиларнинг хурсандчилик онларини, базму жамшид ва тўй тантаналарини ифодалайдиганлари баробарида ғамгин мотам маросимини қайд қиладиганлари ҳам бор. Мотам маросими қўшиқлари инсонларнинг яқинидан мангуга айрилгани сабабли чексиз куйиб-ўртанишини, дарду фиरोқ чекишини, қалбидаги армонларини ўзига хос тарзда ифодалаб келади.

Рус фольклоршунослигида мотам маросими айтимлари ҳақида бир неча эътиборли тадқиқотлар мавжуд[10; 11]. Шунингдек, ўзбек фольклоршунослигида ҳам бу борада салмоқли тадқиқотлар олиб борилган[5; 9]. Аммо тожик фольклоршунослигида ҳозиргача мотам маросими фольклори чуқур тадқиқ қилинмаган. Бу борада фақатгина Р.Амонов, В.Асрорий, Р.Қодиров, А.Мажнунов каби фольклоршуносларнинг ишларида баъзи фикр-мулоҳазалар учрайди, холос[1; 2; 3; 4; 7]. Жумладан, Р.Қодиров Қашқадарё тожикларининг мотам маросимига этнографик нуқтаи назардан муносабатда бўлиб, унинг босқичларини касалчилик, ўлим, мурдани ювиш, дафн, фотиҳахонлик, дафндан сўнг кирювди (пушокшўён), бегоҳилар (етти, йигирма, қирқ), азадан чиқиш каби кўринишларда тасвирлаб кўрсатади[7, 79-95]. Олимнинг бу борадаги изланишлари тожик фольклоршунослик илмида мотам маросимини ўрганишдаги илк қадам дейиш мумкин.

Ҳозиргача тожик фольклоршунослигида мотам маросими қўшиқларининг таснифоти масаласи ҳал этилмаган. Унинг жанрий таркиби, жанрлари табиати, поэтикаси масалалари етарли тадқиқ қилинган эмас.

Қашқадарё тожикларининг мотам маросими қўшиқлари йиғилар (навҳалар) ва йўқловлар (марсиялар) кўринишида гуруҳланади.

Йиғилар, яъни навҳалар (навҳаҳо) Қашқадарё воҳаси тожиклари орасида мотам маросими қўшиқларининг алоҳида, кенг тарқалган турларидан биридир. Қашқадарё тожикларининг мотам маросими фольклорида навҳалар ва навҳахонлик мақоми ўзига хос ўрин тутди. Навҳалар, одатда, махсус гўянда ёки аёллар томонидан ижро қилинади. Марҳумнинг қариндошлари эса маросим жараёнида гўяндага жўр бўлишади.

Навҳаларнинг бир қисми муайян қатъийликка эга, анъанавий матнлардан иборат бўлса, бир қисми бадихагўйлик асосида яратилади. Бундай тарзда яратилган навҳаларда шеърӣ қонун-қоида ва унсурларга риоя қилинавермайди. Уларнинг оҳанги ўта маҳзуну ғамли, нолаю фӣгонга йўғрилган бўладикӣ, бу навҳаларга хос энг муҳим хусусиятлардан биридир. Барибир навҳаларни бадийликдан холи деб бўлмайди.

Гўянда ёки навҳахон томонидан куйланган ҳар бир икки қатор навҳага маросим иштирокчилари жўр бўлишади. Ҳозир бўлганлар марҳумнинг яқинларини улар қўллаган сўз ва иборалардан, куйлаган қўшиқлари мазмунидан билиб оладилар.

Навҳаларнинг мавзу мундарижаси хилма-хилдир. Фольклоршунос Д.Ўраева ёзишича, "йиғилар мавзусига кўра марҳумнинг яқин қариндошларига қараб ҳам турланади". Масалан, йиғилар мурожаат объектига қараб, отага, онага, бобога, момога, акага, опага, укага, сингилга, фарзандга, эрга, хотинга, аммага, холага, амакига, тоғага ва ҳоказо кўринишида фарқланади. Шунингдек, улар тасвир воситалари жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади[9, 18].

Қашқадарё тожикларининг мотам маросими фольклорида ҳам худди шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Чунки худуддан ёзиб олинган мотам маросими қўшиқларининг мавзу доираси марҳум шахсияти билан боғлиқ бўлиб, унинг яшаш тарзини, оиладаги мавқеини, характер-хусусиятини акс эттиргани кузатилади.

Навҳаларнинг мавзуси улардаги сўз ва иборалардан ҳам билиниб туради. Айтайлик, марҳумнинг яқинлари томонидан унга мурожаат сўзлари навҳаларнинг ким тилидан куйланаётганини кўрсатади. Масалан, фарзандлар отасига "дадажонам", "қиблагоҳим", "боғбоним" деб куйласа, онасига "меҳрибоним", "очажонам", бир ёстиққа бош қўйган инсонлар "хонам", "уйим" деб, ака-ука – биродарлар эса "жигарим" дея аза маросимида йиғи айтади.

Ота-онага бағишланган навҳалар мотам маросими фольклорида алоҳида мавқе эгаллайди ва ўзига хос хусусиятлари билан бошқа навҳалардан фарқланиб туради.

Отанинг дафн маросими чоғида ижро қилинадиган йиғиларда, одатда, у қиблагоҳ, хонадон устунӣ, хонадон сарвари, маслаҳатгўй, ғамхўр, жонкуяр деган эпитетлар билан сифатланади. Бу ҳақда фольклоршунос Д.Ўраева: "Оила бошлиғи бўлган отанинг ҳурмати юксак, баланд тоққа

тенглаштирилади. Фарзандлар отанинг пушти камаридан бўлгани учун уни яратувчи илоҳ каби муқаддаслаштирадилар” [9, 19], – деб ёзади. Отага бағишланган йиғиларда фарзандларнинг дарду алами қуйидагича ифода этилади:

Ҳамсояки рў ба рўям дадаҷонам,
Саломаки ҳар пагоҳй дадаҷонам.
Дарвозамда киргандаёқ,
Боғим тўлган дадаҷонем.
Уйимга кирганда,
Боғим тўлган дадаҷонем.
Ариқларга раис эдингиз,
Болаларингизга бош эдингиз[Илова, 12].

Дунёдаги барча халқлар ўлимдан кейин қайта тирилишга, вафот этган инсон бир кўринишдан бошқа кўринишга эврилишига, марҳум ўзи яшаб кетган манзилга келиб, яқинлари ҳолидан хабар олиб туришига ишонган. Мана шундай ибтидоий ишонч ва мифологик тасаввур, руҳлар олами билан боғлиқ халқона тушунчаларнинг излари қуйидаги қўшиқда акс этиб турибди:

Мо ҳам шоҳу гадоято, э во,
Ошиқи мустафоято, э во.
Ўғи – ғиғи хезеду биеед, э во,
Мемурем аз бароято, э во.
Эй вой, эй вой, пурмеҳнатам, эй воҳ,
Эй вой, эй вой, камроҳатам эй воҳ
Эй вой, эй вой, дадаҷонам эй воҳ[Илова, 12].

Йиғилар орқали марҳум руҳининг келишига ишонч билдирилганда, унга қарата “Шу кетганингиз бўлмасин”, “Бизнинг ҳолимиздан хабар олинг”, “Йўлингизга интизор қилманг”, “Бизни чашмдор айламанг” каби иборалар айтилади.

Хуллас, навҳа айтиш Қашқадарё воҳаси тожиклари мотам маросимида анъана сифатида қадимдан ҳозиргача сақланиб, ўзига хос хусусиятлари билан аҳамият касб этиб келмоқда. Уларда марҳум яқинлари ва қариндошлари томонидан ўлим ҳодисасига инсоннинг муносабати, одамзоднинг қадр қиммати, унинг оиладаги мавқеи ўз ифодасини топган.

Марсиялар (йўқловлар). Марсия ҳам мотам маросими фольклорининг мустақил жанрларидан ҳисобланиб, жанрий хусусиятлари ва мазмун-мундарижаси жиҳатидан навҳалардан фарқланади. Марсиялар дафн маросимидан бошлаб, то кийинги хотира кунлари “етти”, “йигирма”, “қирқ”, “йил” каби азадорлик даврларини тасвирлайди. Навҳа эса инсоннинг вафот этган қунидагина айтилади.

В.Асрорий марсиялар ҳақида шундай ёзади: “Бировнинг вафоти муносабати билан айтилган махсус шеър марсия ҳисобланади. Марсиялар узоқ тарихга эга бўлиб, турли шеърӣй шаклда айтилади. Марсиялар

мазмун жиҳатдан ранг-баранг бўлиб, уларда ҳам марҳумнинг яхши сифатлари, ҳам гўянданинг ғам-қайғулари ҳаяжон билан ифодаланади" [3, 155].

Тоҷик фольклоршунослигида А.Мажнуновнинг марсияга доир олиб борган тадқиқоти алоҳида аҳамият касб этади[4].

Марсияларнинг бошқа жанрий хусусиятлари яна шундан иборатки, улар маросимдан ташқари ҳам мустақил жанр сифатида эътироф топган. Бу борада фольклоршунос Д.Ўраева шундай ёзади: "Йўқловларнинг муҳим жанрий белгиларидан бири яна шундаки, улар марҳум ёдга тушган исталган вақтда ва вазиятда ижро қилинаверади. Бу эса йўқловларнинг аста-секин маросимдан узилиб чиқиб, мустақил жанр сифатида тараққий топишига ҳамда турли ғамгин, айрилиқ руҳидаги қўшиқларнинг келиб чиқишига таъсир кўрсатаётганлигини билдириб туради"[9, 30].

Марсиялар ҳам марҳумнинг яқинлари ва қариндошлари томонидан онага, отага, сингилга, опага, акага, укага, хотинга, эрга, фарзандга бағишлаб айтилади ва уларнинг саргузашти, яхши сифатлари, орзу-умидлари, қайғу-алам билан баён этилади:

Аз боғи умедам нав ниҳолама бурданд,

Аз тоқи сарам рўмолама бурданд.

Меваи нории шахду шакарам буд Улуғбек,

Аз шохи дилам меваи норама бурданд[Илова, 13].

Албатта, онанинг умидли боғи ва новда ниҳоли фарзанд ҳисобланади. Новда ниҳол эса ҳали мева бермаган дарахтдир. Она унинг мевасини кўрмаганидан аламда. Марсияда новда ниҳол, меваи нор, шахду шакар марҳумнинг сифатлари ҳисобланиб, уларни она дарду алам билан фарзандига нисбатан қўлламоқда.

Марсиягўйлар нуқтаи назарида боқий дунёга сафар қилиш абадий сафар ҳисобланади. Шунга кўра, марҳум қариндошлари майит билан мангуга видолашар эканлар, бу абадий айрилиқдан қаттиқ изтироб чекадилар. Марсиягўйлар яқинларининг бемаҳал ўлимини тақдир ва фалакдан билиб, ундан норозилиklarини билдирадидлар:

Эй Худоё, то худат кардаи бунёди моро,

Ту ба тақдирам ниҳоди ин ҳама қабру қафоро[Илова, 13].

Марсияларда "фалак" мавҳуми, биринчидан, қазову қадар, сарнавишт, инсон тақдири сифатида намоён бўлади. Ҳаётда яхши тирикчилик кўрмаган, дунёда азоб билан яшаган одамлар фалакка нисбатан эътирозли сўзлар айтганлар. Қашқадарё воҳаси марсияларида эътироз, норозилик, шикоятнинг оҳанги пурқувват бўлиши учун «бишканад чархат, фалак» «фарёд аз дасти, фалак», «эй вой, аз дасти фалак» иборалари қўллангани кузатилади. Бундай марсияларда инсонларнинг ўз аччиқ тақдирини фалакдан билиши аёнлашади:

Фалак моро чи кор кардӣ,

Ба ғамҳо мубтало кардӣ.

Ки айна сайру гаштамда,
Маро мотамсаро кардй[Илова, 14].

Академик Ражаб Амонов қайд қилишича, «фарзанд она дийдоридан маҳрум бўлишини фалакнинг иши деб, бу ишни носоз иш деб ҳисоблайди, фалакни золим билади»[1, 61]. Халқ фалакни ғам-кулфат келтирувчи деб қарайди. Фалакка хитоб қилиб, арзи ҳол қиладики, фақат фалак уларни бир-биридан жудо қилган, жигарини кабоб, ҳолини хароб ва кўзларини нам қилган. Натижада, фалак инсон тақдири учун бераҳм ва бепарво экани таъкидланади.

Бошқа марсияларда машаққатли ҳаётдан шикоят ифодаси кузатилади:

Худои меҳрубонам, эй худоҷон,
Чудоиро насиби мо нагардон.
Чудой дарди сахт аст, эй рафиқон,
Нахот, гашта ҷудо аз ёру дўстон[Илова, 14].

Тақдирдан нолиш, марҳум яқинларининг фалакка эътироз қилиши, бу аламларга қай аҳволда гирифторм бўлганлигини сўзлаш воҳа тожиклари марсияларида жуда таъсирли, ўзига хос услубда баён топган.

Марсиялар азодор шахснинг ҳаяжонли лавҳаларини кўз олдимишга келтиради. Масалан, уканинг ўлим домига тушганлигидан синлиси афсуснадомат чекар экан, энди укаси сарсон бўлишини, юрак-бағри мангу айрилиқдан қонга тўлганини, бошқа сабр-тоқати қолмаганини қуйидагича изҳор этади:

Шудам сарсони ин дунё,
Надорам тоқати ғамҳо.
Хурам хуни дилу чигар,
Бисўзам баҳри ту додар.
Кучо рафтй ту бо ёрон,
Ба дил мондй ҳазор армон.
Кучои додари чонам,
Барои ту ғазал хонам[Илова, 14].

Қашқадарё воҳаси тожиклари марсиялари орасида сингил марсиялари ҳатто она марсияларига кўра янада қайғулироқдир.

Ман ҳар суханҳои туро,
Бар қалби худ чо мекунам.
Он ҳусни зеборо дигар,
Чй сон тамошо мекунам?

Эй додари чоноу дилам,
Бишката шуд болу парам[Илова, 14].

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, Қашқадарё воҳаси тожиклари орасида мотам маросимига алоқадор йиғи ва йўқлов кўшиқлари ҳамон куйланиб келинмоқда. Улар қадимдан ҳозиргача воҳа халқининг ўлим ва ҳаёт ҳақидаги қарашларини, муносабатини ўзида намоён этаётир. Бу

қўшиқларнинг мазмунига ҳаётни ҳис этиш, инсон ўзидан яхши ном ва амаллар қолдириши зарурлигини уқиш ғоялари сингдирилган.

Адабиёт:

8. Амонов Р. Лирикаи халқи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1968. – 412 с.
9. Амонов Р. Очерки эҷодиёти даҳанакии Кулоб. – Душанбе: Дониш, 1963. – 250 с.
- Асрорӣ В., Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик. – Душанбе, Маориф, 1980. – 302 с.
10. Мажнунов А. Элегия в фольклоре и современной таджикской литературе: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Душанбе, 2017. – 26 с.
11. Саримсоқов Б. Маросим фольклори // Ўзбек фольклори очерклари. 1-том. – Тошкент: Фан, 1988. – Б.190-194.
12. Раҳмонӣ Р. Эҷодиёти гуфтории мардуми тоҷик. – Душанбе: Сино, 2008. – 267 с.
13. Раҷабӣ Р. Намунае чанд аз фолклори тоҷикони Шаҳрисабзу Китоб. – Душанбе: "Пажӯҳишқадаи мардумшиносӣ", 2001. – 130 с.
14. Қодиров Р. Фольклори маросими тореволюционии тоҷикони водии Қашқадарё. – Душанбе, 1963. – 148 с.
15. Қодиров Р., Аҳмадов Р. Фолклори тоҷикони водии Қашқадарё. Ҷилди 3. – Душанбе: Амри илм, 2000. – 402 с.
16. Ўраева Д. Ўзбек мотам маросими фолклори (жанрий таркиби, генезиси ва бадиияти). – Тошкент: Фан, 2004. – 120 с.
17. [file:///C:/Users/User/Desktop/Новая%20папка%20\(3\)/Гусев-В.Е.-Русская-народная-художественная-культура.pdf](file:///C:/Users/User/Desktop/Новая%20папка%20(3)/Гусев-В.Е.-Русская-народная-художественная-культура.pdf)
18. <file:///E:/Kruglov YU.G. Russkie obryadovye pesni. 1989.pdf>

Илова

19. Мамуродова Муаззам. Косон туманидаги Равот қишлоғида 1934 йилда таваллуд топган.
20. Курбонова Ҳалима. Шаҳрисабз туманидаги Ғелон қишлоғида 1946 йилда туғилган.
21. Одинаева Кибриё Шаҳрисабз туманидаги Ғелон қишлоғида 1977 йилда туғилган.